

**ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅ ՈՐԲԱՆԱՄ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՆ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Նարինե Վ. Մարգարյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Հայոց ցեղասպանության տարիներին որբաշխարհի խնդիրներն առաջնային և հրատապ լուծման հարցերից էին: Բազմաբնույթ էին որբերին սպառնացող վտանգները, ու ժամանակն ի վնաս նրանց փրկության գործի էր աշխատում: Այս ընթացքում ակտիվանում են բազմաթիվ միջազգային և հայկական կազմակերպություններ: Դրանց թվում էր նաև Հայ որբախնամ ընկերությունը: Հոդվածի՝ նպատակն է ներկայացնել Եգիպտոսում 1905 թ. ստեղծված ու 1916 թ. օգոստոսին վերակազմավորված Հայ որբախնամ ընկերության գործունեությունն ու հիմնական նպատակը՝ ջարդերից ու սովի արհավիրքներից փրկված հայ որբերին անհրաժեշտ օգնության տրամադրման տարբեր դրսևորումները, մասնավորապես՝ Կիլիկիայի տարածքում: Ներկայացվում են Որբախնամի Կանոնադրության հիմնական հոդվածները, անդրադարձ է արվում նաև շարժման տարածմանը, նրա երկու մարմինների՝ Ընդհանուր և Վարչական ժողովների, Կահիրեի ու Ալեքսանդրիայի վարչությունների, ինչպես նաև նոր մասնաճյուղերի ու օժանդակ կառույցների գործունեությանը, որի հասույթն ապահովում էր, ի թիվս այլ որբանոցների, նաև Ադանայի և Այնթափի որբանոցների կենսագործունեությունը: Անդրադարձ է կատարվում Որբախնամի կազմակերպած տարատեսակ հանգանակություններին, ինչպես նաև միջազգային ու հայկական բարեգործական տարբեր կազմակերպությունների հետ նրա համագործակցությանը: Հոդվածի համար աղբյուրագիտական հիմք են ծառայել Ընկերության կանոնադրությունները, տեղեկագրերը, «Որբունի» պարբերաթերթը, ինչպես նաև ժամանակի մամուլի հրապարակումները, որոնցում իր արձագանքն է գտել Կիլիկիայում Որբախնամի ծավալած գործունեությունը:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Եգիպտոսի հայ որբախնամ ընկերություն, որբահավաք, որբեր, փրկություն, Կիլիկիո պատվիրակություն, հանգանակություն, Ադանայի որբանոց, Այնթափի որբանոց, Որբունի, որբերի անվանացանկեր:

Հոդվածը ներկայացվել է 13.03.2021: Ընդունվել է տպագրության 15.04.2021:

The article was submitted on 13.03.2021 and accepted for publication on 15.04.2021.

Статья поступила 13.03.2021 и была принята к публикации 15.04.2021.

Ինչպես հղել՝ Նարինե Վ. Մարգարյան, «Եգիպտոսի հայ որբախնամ կազմակերպության գործունեությունը Կիլիկիայում Հայոց ցեղասպանության տարիներին», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 9, no. 1 (2021), 58-82:

1 Հոդվածը զեկույցի տեսքով ամփոփ ներկայացվել է «Կիլիկիան և կիլիկիահայությունը Հայոց ցեղասպանության տարիներին» միջազգային գիտաժողովի ժամանակ՝ նվիրված 1920-1921 թթ. Կիլիկիայի ինքնապաշտպանական մարտերի հարյուրամյա տարելիցին (2020 թ. հոկտեմբերի 30-31, Երևան, ՀՅԺԻ հիմնադրամ):

How to cite: Narine V. Margaryan, “The Activities of the Armenian Orphan Care Society of Egypt in Cilicia during the Armenian Genocide,” *Tseghaspanagitakan handes* 9, no. 1 (2021): 58-82.

Как сослаться: Нарине В. Маргарян, “Деятельность Армянского общества попечения сирот Египта в Киликии во время Геноцида армян,” *Тсехаспанагитакан андес* 9, no. 1 (2021): 58-82.

Որբախնամի վարչական ու կազմակերպչական աշխատանքները

Եգիպտոսը դարձավ հայկական կազմակերպությունների հիմնակետը, որն առաջինն արձագանքեց Հայոց ցեղասպանության հետևանքով սիրիական անապատներում ապաստանած հայ գաղթականներին, որբերին ու այրիներին օգնելու ձեռնարկներին:

Նշենք, որ Եգիպտոսը, մասնավորապես Կահիրեն, տնտեսական զարգացման շրջան էր ապրում: Այնտեղ էին ապաստանել համիդյան վարչակարգի վտարանդիներ, ընդդիմադիր երիտթուրքեր, բազմաթիվ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, հայ հեղափոխականներ, գրողներ ու լրագրողներ, որոնց հանդեպ սուլթան Աբդուլ Համիդը հակակրակ էր տածում: Եգիպտոսն ազատության օազիս էր, բնական արքայապալա, որ այս մարդիկ վստահ էին, որ բարյացակամ ընդունելություն պիտի գտնեն²:

Բրիտանական հովանու տակ գտնվող և Օսմանյան կայսրության սահմանակից այս երկիրն այն ռազմաճակատն էր, որ հակադրվում էին դաշնակից ուժերը և Սիրիայում ու Պաղեստինում տեղակայված գերմանաօսմանական զորքերը: Եգիպտոսում էր Բրիտանական սպայակույտը պատրաստում և վերահսկում տարածաշրջանի ռազմական գործողությունները, այստեղից էին սկիզբ առնում Օսմանյան կայսրության արաբական նահանգների բաժանման ծրագրերը:

Մերձավոր Արևելքի խնդիրների մեջ Եգիպտոսի առանցքային դերն ավելի է ընդգծվում Առաջին աշխարհամարտի վերջին տարում, հատկապես Օսմանյան պարտության շրջանում, երբ դաշնակիցների զորքերը շարժվում էին երկրի խորքերը, իսկ գրավված շրջաններն ուղղակիորեն կառավարում էր բրիտանական Բարձր հրամանատարությունը, որի կենտրոնն էր Կահիրեն:

Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի հայ համայնքները հայրենակիցների համար օգնության արշավներ էին կազմակերպում: Եգիպտոսի համայնքի դերն ավելի է կարևորվում, երբ երիտթուրքական կառավարությունը պաշտոնապես լուծարում է Կ.Պոլսի հայկական պատրիարքարանը: Ստեղծվում է իրավիճակ, երբ հարկավոր էր նախաձեռնող մի ուժ, որը կկարողանար իր ձեռքն առնել հայ տարագիրների օգնության կազմակերպումը և կկենտրոնացներ դրսից եկող օգնությունների արդյունավետ տեղաբաշխումը:

2 Յարութին Ռ. Գեորգեան, Վահե Թաշճեան, *Դար մը պատմություն Հայ Բարեգործական Հիմնադրամի Միություն, 1906-1940*, հատոր առաջին (Գահիրե-Փարզ-Նի Նորք, ՀԲԸՄ Կենդրոնական վարչություն, 2006), 17:

Դեռևս 1905 թ. Կահիրեում ստեղծված Միացյալ որբախնամ ընկերության³ կանոնագրի առաջին հոդվածում կազմակերպությունը սահմանել էր իր նպատակը՝ «Հասույթի կետով Հայաստանի և Կիլիկիոյ անտերունչ և չքաւոր որբերը խնամել, և կէտովն ալ՝ կարօտ գաւառներու մէջ ուսում տարածել»⁴:

1916 թ. մայիսին Վասպուրականի Որբախնամ ընկերության ատենապետ, հետագայում՝ Միացյալ որբախնամ ընկերության Գործադիր ժողովի ատենապետ Գարեգին Իսազուլյանը մի քանի անձանց հրավիրում և առաջարկում է վերակազմել, վերականգնել Կահիրեի միացեալ որբախնամը, որն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կազմալուծվել և անգործության էր մատնվել: Նախկին աշխատողներից շատերն արագ միանում են անհրաժեշտություն դարձած սուրբ գործի շուրջ և ասպարեզ են իջնում հետևյալ հայտարարությամբ. «Կահիրեի Միացեալ Որբախնամ վերակազմուած է, Հայաստանի անհամար որբերուն ի նպաստ վերստին գործելու և գոյացած գումարները անյապաղ պարբերաբար դրկելու նպատակով Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին»⁵:

1916 թ. Ալեքսանդրիայում վերակազմավորված Որբախնամը կանոնագրության առաջին հոդվածով իր գլխավոր նպատակն է սահմանում՝ «Ջարդին ու սովին արհաւիրքներէն ճողոպրած հայ որբերուն անմիջական նպաստ հասցնել, ըլլայ Հայաստանի, ըլլայ Կիլիկիոյ մէջ»⁶: Այսպիսով, Կիլիկիան նույնպես հայտնվում է Որբախնամի ուշադրության կետրոնում, որտեղ 1919 թ. կազմակերպությունը ուղարկում է իր պատվիրակներին՝ տեղում որբերի վիճակն ուսումնասիրելու, որբահավաք աշխատանքներ կազմակերպելու և որբանոցներ հիմնելու համար:

Կանոնագրի երկրորդ հոդվածով նշվում է, որ Ալեքսանդրիայի Հայ որբախնամը կարող է համագործակցություն մշակել Կահիրեի միացյալ որբախնամ ընկերության հետ, որը կիրականացվի պարբերական թղթակցության և խորհուրդների փոխանակության, նաև՝ տարին գոնե մեկ անգամ պատվիրակային ժողով գումարելու միջոցով: Քույր հաստատությունները կարող են գործակցել, երբ առիթ լինի հանուն եգիպտահայ գաղութի միասնաբար Հայկական որբանոց հիմնելու հայրենի հողի վրա⁷:

Ալեքսանդրիայի և Կահիրեի քույր կազմակերպությունները պարբերական թղթակցությամբ կապ էին պահպանում միմյանց հետ, տարին նվազագույնը մեկ անգամ

3 Միացեալ Որբախնամը ստեղծվել էր մի քանի բարեսիրական ընկերությունների միավորումով, որոնց թվում էին արդեն լուծարված Վասպուրականի Որբախնամ, Ակնի Որբախնամ, Արաբկիրցիների Որբասիրաց ընկերությունները: Տե՛ս Սուրէն Պալարամեան, *Հայկական համայնքային կառույցները Եգիպտոսի մէջ* (Կահիրե, Նուպար տպ., 2017), 82:

4 *Կանոնագիր Միացեալ որբախնամ ընկերութեանց Հայոց ի Գահիրէ* (Կահիրե, Օսնիկ Հալեպեան տպ., 1906), 1:

5 Համբարձում Երամեան, «Որբ», *Որբունի. Տեղեկատու հայ Որբախնամ ընկերութեան (Ալեքսանդրիա)*, 1919, թիվ 1, 6:

6 Կանոնագիր Հայ որբախնամ ընկերութեան (*Ալեքսանդրիա*) (Կահիրե, Զ. Պէրպէրեան տպ., 1916), 2:

7 Նույն տեղում:

պատվիրակային ժողով անում: Կազմակերպության Ընդհանուր ու Վարչական ժողովներից յուրաքանչյուրն ուներ իր պարտականություններն ու գործառույթները: Ընկերության անդամներն անդամավճար էին վճարում: Հոդված 11-ով սահմանվում էին Որբախնամի հասույթի աղբյուրները՝ Ընկերության «բաժնեգին»-ները⁸, կամավոր կամ տոմսերով նվերներն ու կտակները, վիճակահանությունները, կինոյի, գրական և թատերական ներկայացումներից, գրական-գեղարվեստական երեկոյներից, դաշտահանդեսներից, գրքույկների հրատարակություններից ու վաճառքից ստացված հասույթը: Ընկերությունը բոլոր հասույթները գանձում էր տպված ու թվագրված ընկալագրերով (կտրոն), որոնք կրում էին Վարչական ժողովի ատենապետի և գանձապետի ստորագրություններն ու ընկերության կնիքը:

Վարչական ժողովն իր հավաքած նպաստը Ազգային առաջնորդարանի միջոցով պարբերաբար ուղարկում էր կաթողիկոսին՝ գումարը նպատակին ծառայեցնելու համար: Վարչական ժողովը պարտավոր էր տարին գոնե մեկ անգամ «Credit Foncier Egyptien» սակարանից արժեթուղթ գնել և Ազգային առաջնորդարանին ի պահ հանձնել: Արժեթղթերի հավանական գործածումը Ընդհանուր ժողովի որոշմանն էր վերապահվում:

Կանոնագիրը, որը թվագրված էր 1916 թ. օգոստոսի 18-ով, ստորագրել են հիմնադիր, Վարչական ժողովի անդամներ Հովհաննես Աբտարյանը, Կարապետ Անյանը, Պետրոս Մուղայանը, Թովմաս Թովուզյանը, Հովհաննես Կուստուզյանը:

1916 թ. սեպտեմբեր 6-ին՝ կանոնագիրը վավերացվելուց հետո, Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ Թորգոմ Գուշակյանը կնքում է այն և մակագրում «...կ'յանձնենք եւ կ'յանձնարարենք օրհնութեամբ ի գործադրութիւն»⁹: 1917 հունվարի 2-ին Ամենայն Հայոց Վեհապետ Հայրապետ Գևորգ Ե Սուրենյանցը օրհնության կոնդակով նվիրագործում է Որբախնամի և Կարմիր խաչի գործունեությունները¹⁰ հետևյալ բովանդակությամբ. «Կոնդակ օրհնութեան Եգիպտոսի Առաջնորդի. Որբախնամ և Կարմիր-Խաչի ընկերութիւնների անունով՝ հայ փախստական որբերի ի մի ժողովելու և նոցա պահպանելու համար»¹¹:

Որբախնամի գործունեությունը բարձր է գնահատել նաև Կիլիկիո Սահակ կաթողիկոսը¹²: Կ.Պոլսի պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսը Որբախնամի ատենապետին ուղղված իր նամակում շնորհակալություն է հայտնում Կեսարիայի որբերին Որբախնամին տրամադրած նպաստի համար և նշում. «...Մենք շարունակ կը հետեւինք Ձեր գործունեութեան, սրտի կատարեալ ուրախութեամբ կը տեսնենք գեղեցիկ արդիւնքները, ու կը մաղթենք Ձեզ և բոլոր յարգելի անդամակիցներուն կարողութիւն, որպէս զի յաջողին լիապէս իրենց առաջադրած բարեսիրական նպատակին մէջ, ինչ

8 «Բաժնեգին»-ը Ընդհանուր ժողովի անդամների վճարած ամիսն առնվազն 2 դահեկան գումարն էր:

9 Կանոնագիր Հայ որբախնամ ընկերութեան, 8:

10 Երամեան, «Որբ», Որբունի, 1919, թիվ 1, 6:

11 Արարատ (Ս. Էջմիածին), փետրվար-մարտ, թիվ Բ-Գ, 1917, 85:

12 Երամեան, «Որբ», Որբունի, 1919, թիվ 1, 7:

որ կարելու օժանդակություն մը պիտի ըլլայ ներկայ աղետին մեծութեան հանդէպ»¹³:

Հայ որբախնամն իր գործունեությունը հողվածների, հաշվետվությունների միջոցով ներկայացնելու, հասարակությանն իրազեկելու, Ընկերության գործունեությունն ընդլայնելու նպատակով հիմնում է իր պաշտոնաթերթը՝ «Որբունի»¹⁴ տեղեկագիր-պարբերականը, որը կազմակերպության գործունեության կապակցությամբ գրում է. «Որբախնամը հրապարակ կ'ելլէ ու Որբախնամի զոյգ Վարչությունները այն հաւատքն ունին, թէ իրենց տոյն ձեռնարկը արժանի ընդունելություն մը պիտի գտնէ հայ որբասէր հասարակութեան բոլոր խաւերուն մէջ ալ անխտիր»¹⁵: Պարբերաթերթի համար ստեղծվում է խմբագրական առանձին մարմին, որը ղեկավարում էր Հրաչյա Փեհրիզյանը: Պարբերականը մանրամասն տեղեկություններ է տրամադրել Որբախնամի գործունեության մասին: Այստեղ են տպագրվել կազմակերպության նախաձեռնությունների, հաշվետվությունների, հանգանակությունների, վիճակահանությունների արդյունքների, որբահավաք գործունեության մասին տվյալներ: «Որբունի»-ն հատուկ ուշադրություն է դարձրել մասնաճյուղերի գործունեությանը. հաճախ ամբողջական ցուցակներ են տպագրվել մասնաճյուղերի անդամների անուն-ազգանուններով, նշվել են նվիրաբերած գումարների չափերը, նպաստների առաքումները: Կարևոր էին նաև որբանոցներում ապաստանած, ինչպես նաև անապատներից հավաքագրված որբերի անվանացանկերն ու նկարները, որոնք դյուրացնում էին որբերին փնտրելու ու նրանց հարազատներին գտնելու գործընթացները:

Սկսում են գործել տիկնանց, տղամարդկանց, կամավորների օժանդակ հանձնախմբերն ու դրանցից ածանցված մասնախմբերը: Ուշագրավ է Որբախնամի օժանդակ՝ կանանց հանձնախմբի գործունեությունը: Վերջինս հիմնականում զբաղվում էր որբերի հանդերձավորման և որդեգրման աշխատանքներով: Որբերին որդեգրության տալու նպատակով վերջինիս անդամները ժողովրդի շրջանում աշխատանքներ էին տանում, հավաքություններ կազմակերպում և այլն: Այս կապակցությամբ «Որբունի»-ում կարդում ենք. «Ուր կամք կայ՝ հոն միջոց ալ կայ»... որբերու օգնելու, այսինքն՝ որբերու օգնելով Հայրենիքին ծառայելու բազմաթիւ միջոցներ ու եղանակներ կան. լաւագոյն եղանակն է, անշուշտ, որդեգրումը, որ՝ ներկայ պարագաներու տակ՝ տարեկան շուրջ 24 ոսկիի ծախք կ'ենթադրէ որբ գլուխ: Պարտ է, և վայելուչ, որ կարողները ու կամեցողները, ըլլայ անհատ, ըլլայ հաստատություն, ընկերություն և այլն, մէկ կամ աւելի որբեր որդեգրեն, իրենց կարողութեան ներած չափով»¹⁶:

Նույնատիպ կոչ է տպագրվում նաև «Որբունի»-ի հայտարարության մեջ, որտեղ կազմակերպությունը պատրաստակամություն է հայտնում որբասեր անհատներին,

13 «Ամեն. Սրբազան Պատրիարքին ստացուած», *Որբունի*, 1919, թիվ 8, 117-118:

14 «Որբունի. Տեղեկատու հայ Որբախնամ ընկերութեան» պարբերականը սկսել է լույս տեսնել 1919 թվականից: Մինչև 1922 թ. հրատարակվել է Ալեքսանդրիայում Արամ Ստեփանյանի, ապա՝ Ա. Գասպարյանի տպարաններում, ունեցել է 12 պրակներ՝ ընդհանուր 301 տպագիր էջ:

15 «Յայտարարություն Որբունի», *Որբունի*, 1919, թիվ 1,1:

16 Յովհաննէս Թ. Գայանէան, «Դրական գործը», *Որբունի*, 1921, թիվ 12, 254:

համաքաղաքացի խմբերին կամ ընկերակցություններին անմիջապես ուղարկել որբի նկարը՝ տեղեկություններով հանդերձ, և նշում, որ գոհ կլինի, եթե գտնվեն խնամակալ անհատներ, որոնք ուզենան նամակագրական կապ հաստատել իր պաշտպանության տակ վերցված որբի հետ¹⁷:

Կանանց հանձնախմբի՝ որբերի հանդերձավորման աշխատանքներն ընդլայնվում են 1919 թ. Կիլիկիայի ներգաղթից հետո, և ստեղծվում է Հանդերձարանի օժանդակ կառույցը, որտեղ պատրաստում էին Որբախնամի կողմից հովանավորվող որբանոցների որբերի հանդերձները¹⁸:

Եգիպտահայոց առաջնորդ Գեր. Տ. Թորգոմ Եպիսկ. Գուշակյանը՝ Առաջնորդական փոխանորդ Տ. Հայկազուն քհ. Ոսկերիչյանի ընկերակցությամբ, հուլիսի 30-ին այցելում է Որբախնամի Ալեքսանդրիայի Գրասենյակ և Հանդերձարան: Սրբազանը, գնահատելով Որբախնամի արդյունավետ գործունեությունը, իր մասնավոր գոհունակությունն է հայտնում¹⁹:

Որբախնամի զույգ վարչությունները կազմակերպում էին նաև որբանոցների անհրաժեշտ պարագաների՝ անկողին, հագուստ, խոհանոցի և ճաշարանի սպասք և գրենական պիտույքների մատակարարումը²⁰:

1919 թ. դեկտեմբերին կազմակերպության քույր հատվածների միջև աշխատանքի բաժանում է կատարվում. արտասահմանի հետ հարաբերությունները պահելու, մասնաճյուղերի հետ թղթակցելու և եկամուտ հայթայթելու գործը հանձն է առնում Կահիրեի հատվածի Վարչությունը, իսկ որբանոցների մատակարարումը՝ Հանդերձարանի վարչությունը, «Որբունի»-ի հրատարակությունը բաժին են ընկնում Ալեքսանդրիայի վարչությանը, որտեղ պահվում էին մատակարարության բոլոր հաշվեթղթերը²¹:

Մյուս օժանդակ մասնախումբը տղամարդկանց օժանդակ հանձնախումբն էր, որը կազմակերպում է հայերեն անդրանիկ ներկայացումը, հետազայում՝ նաև օպերաների ներկայացումները²²:

Հաճախ տարբեր ձեռնարկներին շրջանակներում տիկնանց ու տղամարդկանց հանձնախմբերը միավորում էին իրենց ուժերը, մասնավորապես պատի օրացույցների և Որբախնամի տեղական ձեռնարկների տպագրման և տարածման գործում: Նշենք, որ տպագրված օրացույցները, բացի դրամական օգնությունից, օտար շրջանակներում ճանաչողական նշանակություն են ունեցել Որբախնամի գործունեության համար²³:

Կազմակերպությունն ուներ նաև օժանդակողների խումբ: Նրանց թվում շատ ակտիվ էին ԱՄՆ-ից Զապել Փանոսյանը, Պորտ Սահղի հայությունը, ովքեր

17 «Հայ սիրտերուն ուղղված», *Որբունի*, 1921, թիվ 12, 275-276:

18 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1919, թիվ 6, 97:

19 «Նույն տեղում», 96:

20 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1919, թիվ 7, 108:

21 *Հայ որբախնամ ընկերություն, տեղեկագիր Հայ որբ. Ընկ. Գահիրեի հատուածին վարչական ժողովոյ, շրջան 1919 օգոստ. 17-էն 1921 դեկ. 31* (Գահիրե, Փարոս, 1922), 20:

22 Նույն տեղում, 17:

23 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1920, թիվ 9, 157:

սակավաթիվ էին, բայց շատ արդյունավետ են գործել: Նրանցից կարելի է առանձնացնել Տեր և Տիկին Մասրաֆներին, Ռ. Գալֆայանին, Ն. Թոգաթլյանին, Ա. Թագվորյանին, Գ. Թեքեյանին, Պորտ Սաիդ վրանաքաղաքի բժիշկներից Սալբին (Արամ Սահակյան)²⁴: Տեր և Տիկին Մասրաֆներն անգամ հատուկ նվիրատվության տետր են ունեցել, որտեղ կարող էին որբերի անուններով նվիրատվություններ անել հայ և օտար անհատները: Տիկին Մարի Մասրաֆը գեղարվեստական երեկույթներ է կազմակերպել և հայերից ու օտարերկրացիներից ստացված գումարը կրկին ծառայեցրել է Որբախնամի նպատակների համար²⁵:

1919 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին, օգտվելով Որբախնամ ընկերության անդրանիկ պատվիրակ, հայտնի որբախույզ Ռուբեն Հեռյանի ներկայությունից՝ տիկնանց մասնախումբն որբերի համար կազմակերպում է բազմաթիվ հավաքույթներ: Նման հավաքների ընթացքում, ոգեշնչվելով Հեռյանի և նրա նման հայրենասեր մարդկանց բանախոսություններից, նվիրաբերվում էին բազմաթիվ թանկարժեք իրեր, որոնք աճուրդում վաճառվելուց հետո հասույթը տրամադրվում էր որբերին²⁶:

Գործում էր նաև դեռատի երկսեռ կամավորների խումբը, որն իր հասակակիցներին օգնելու համար ծանուցումներով ու հանգանակության կտրոնների տարածմամբ էր զբաղվում²⁷:

Որբախնամի մասնաճյուղերում ակտիվ գործունեություն էին ծավալում փոքրահասակները. նրանք պարբերաբար ելումուտ էին անում «հարկահավաքության թուղթ», կամավորության վկայագիր ստանալու կամ հավաքածն անկորուստ հանձնելու համար, դիմում էին մանկական ամենահամարձակ քայլերի, կարևորը՝ կարողանալին համոզել մեծահասակներին իրենց հասակակից որբերի համար գումարներ հայթայթել:

Կազմակերպությունն որպես հասույթի լրացուցիչ ձև շրջանառության մեջ է դնում կաղանդչեքի թերթիկները: Դեռևս 1919 թ. վերջերին հատուկ կոչով դիմում են կամավորներին երկու շաբաթվա ընթացքում մասնավոր թերթիկներով հավաքել որբերի կաղանդչեքերը: Կոչն արագ արձագանք է գտնում: Կահիրեից, Ալեքսանդրիայից, Զակազիկեից, Պորտ Սաիդից, Նիկոսիայից նշված ժամանակահատվածում հավաքվում է 1200 անգլիական ոսկի: Երկու առավելագույն գումար հավաքագրողները պարգևատրվում են, բոլոր դեռատի կամավորների անուններն ու նրանց հավաքած գումարների ցանկը պարբերաբար հրատարակվում էր «Որբունի» պարբերաթերթի համարներում:

Այս հաջող փորձից հետո արտասահմանի կամավորները նույնպես միանում են այս գործին. Եգիպտոսի, Սուդանի, Եթովպիայի, Կիպրոսի, Սիրիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի կամավորները հավաքում են 600 անգլիական ոսկի:

Նշենք, որ 1921-1925 թթ. դեռատի կամավորները որբերի համար կարողանում են հավաքել 2400 ոսկի արժողությամբ գումար, որը, ինչպես նշում է Որբախնամի

24 Մ. Սալբի, *Աղեակներ եւ խլեակներ* (Ալեքսանդրիա, Ս. Գասպարեան տպ., 1920), 157:

25 «Հայ որբախնամ ընկերություն», *Որբունի*, 1921, թիվ 12, 282:

26 Հայ որբախնամ ընկերություն, 15:

27 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1920, թիվ 9, 158:

վարչությունը, հպարտանալու երևույթ էր և շարունակելի: Նշվում է, թե հավաքված գումարները պետք է հրատարակվեն մասնավոր գրքույկով, որը պետք է ունենա «Հայ որբերուն պահապան հրեշտակները» վերնագիրը և յուրաքանչյուր կամավոր այդ գրքույկից անվճար ստանալու է՝ իբրև հիշատակ իր կատարած բարի գործի²⁸: Համապատասխան վերտառությամբ երկու գրքույկը լույս է տեսնում 1924 և 1925 թվականներին²⁹: Մեր ձեռքի տակ եղած գրքույկն ամփոփում է 1924 թ. կամավորական շարժման արդյունքները, որտեղ առանձին-առանձին նշվում են տարբեր երկրների ու հաստատությունների կամավորների անուն ազգանուններն ու հավաքագրած գումարները³⁰: Կամավորական բանակը ընդհանուր հաշվվել է 653 հոգի³¹: Գրքույկի վերջում Որբախնամի վարչությունը հայտնում է, որ Ջունեյի որբերն ու որբանոցի տնօրենությունն իրենց գոհունակությունն են հայտնում որբանոցին աջակցելու համար:

Որբախնամը հանգանակությունների կազմակերպման համար կիրառում էր նաև գանձանակների միջոցով դրամահավաք կազմակերպելու ձևաչափը: 1916 թ. հուլիսի 3-ի համարում «Յուսաբեր» թերթն առաջարկում է. «Ծնունդներու, կամ մկրտութեանց, նշանախօսութիւններու կամ պսակադրութեանց, մահերու կամ յուղարկավորութեանց առիթներով՝ ծաղկեմինջերու, շաքարներու, պսակներու և այլն այս կարգի պայմանադրական պէտքերուն գործածվելիք դրամովը՝ փոխանակ օտարներու քսակը պարարտացնելու՝ Որբախնամին, Կարմիր Խաչին և այլ բարենպաստակ հաստատութեանց տրամադրել զայն»³²: Առաջարկվում էր նաև, որ ամեն տուն գանձանակ ունենա, ուր ընտանեկան հավաքությունների ու ազգային տոների ժամանակ նվերներ դնեն հանուն Որբախնամի համար և կոչ էր արվում մասնաճյուղեր կազմել Եգիպտոսի բոլոր հայ գաղութներում:

Գանձանակների գործն առաջ տանելու համար Հայ որբախնամը Կահիրեի և Ալեքսանդրիայի համար միաձև մոտ 500 նոր գանձանակներ է պատվիրում³³: Կահիրեում գրեթե չորս տարի գանձանակների գործը փոխադարձ համաձայնությամբ վարել են Կահիրեի Հայ երիտասարդական քրիստոնեական ընկերակցությունը, որն իր նախագահի՝ Վեր. Հայկազուն Խանդամորի վարչության ներքո կարողացել է ապահովել 2000 ոսկու հասնող հասույթ³⁴:

Աստիճանաբար կազմակերպությունն ընդլայնում է իր աշխարհագրական սահմանները, հիմնվում են նոր մասնաճյուղեր. առաջիններից էր Եթովպիայի մասնաճյուղը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Նյու Բրիքսփորթի տիկնանց մասնաճյուղը, Ժնևի տիկնանց բարեսիրական ընկերությունը, որն ապրիլին 10 հազար

28 Հայ որբերուն ի նպաստ նուիրահաւաքում, *Արև*, 20 փետրվարի 1925, թիվ 1822, 4:

29 *Մեր որբերուն պահապան հրեշտակները, Դեռատի հայ կամավորներու նուիրահաւաքութեան Ե տարւոյան արդիւնքը*, 1925 (Գահիրէ, Փարոս, 1925), 29 էջ:

30 *Մեր որբերուն պահապան հրեշտակները, Դեռատի հայ կամավորներու նուիրահաւաքութեան Դ տարւոյան արդիւնքը*, 1924 (Գահիրէ, Յուսաբեր, 1924), 23 էջ:

31 *Մեր որբերուն պահապան հրեշտակները*, 1924, 38:

32 Հ. Երամեան, «Որբը», *Որբունի*, 1919, թիվ 1, 6:

33 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1921, թիվ 12, 284:

34 Նույն տեղում:

Ֆրանկի կտրոն է ուղարկում և խնդրում իրեն նույնպես ներառել կազմակերպության մասնաճյուղերի թվում³⁵։ Բացի այդ, աշխարհի տարբեր վայրեր հրավերներ էին ուղարկվում, հատուկ աշխատանքներ էին տարվում նոր մասնաճյուղեր կազմելու ուղղությամբ։

1919 թ. փետրվարի 1-ի Որբախնամի Կահիրեի վարչական ժողովի նամակից տեղեկանում ենք, որ Զապել Եսայանին հանձնարարվում է զբաղվել Ֆրանսիայում, Մեծ Բրիտանիայում, Իտալիայում Ընկերության մասնաճյուղեր կազմելու աշխատանքներով։ Որբախնամը գումարներ էր ստանում նաև Հոնկոնգից, Ջիբութիից, Շանհայից, Նիկոսիայից և այլ վայրերից։

1919 թ. հունիսի 15-ին Բեյրութում տեղի է ունենում հավաքույթ, որի ժամանակ ելույթ են ունենում Ազգային պատվիրակության ներկայացուցիչ Միհրան Տամատյանը և Որբախնամի Կիլիկիո պատվիրակներ Հրանտ Ազատյանն և Հակոբ Աղազարմը, կազմվում է Բեյրութի Որբախնամի մասնաճյուղը։ Մասնաճյուղը, որին անդամակցում էին 50 ազգայնականներ, կազմակերպում է նվիրատվություններ, իրականացնում հինգ որբերի որդեգրումը³⁶։

Ալեքսանդրիայի վարչության՝ 1920 թ. աշնան շրջաբերական կոչից տեղեկանում ենք, որ Որբախնամն առանց հաստատուն եկամտի, միայն անդամավճարներով և նվերներով կարողացել է հոգալ 2000 որբերի սննդի, հագուստի, առողջության և կրթության ծախսերը³⁷։

Որբախնամը համագործակցում էր նաև Հայ ազգային միության³⁸ հետ, և Ալեքսանդրիայի վարչությունից Գրիգոր Մանուկյանը, Կահիրեի վարչությունից Մարտիկ Տեր Սահակյանը և Հակոբ Մարգարյանը ընդգրկվում են Ազգային միության հետ համագործակցության կազմի մեջ։

Ընկերությունն իր ինսամայա՝ 1918 նոյեմբեր-1919 հուլիս ընկած ժամանակահատվածի գործունեությունն ավելի արդյունավետ է գնահատում։ Իհարկե, այս փաստը, կարծում ենք կապված էր նաև Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան կայսրության կրած պարտության հետ, երբ հասարակության շրջանում ոգևորվածությունը բարձր էր, ընդլայնվում էր հայերի փրկության գործը։ Բնական է, որ այս հարցում ազգայնական գաղափարն էր որբերին փրկելու ու հայկական միջավայրում մեծանալու հիմնական գրավականը³⁹։

35 «Որբախնամ շարժումը», *Որբունի*, 1919, թիվ 4, 58-59։

36 «Որբախնամի մասնաճյուղեր», *Որբունի*, 1919, թիվ 6, 74-75։

37 «Շրջաբերական», *Որբունի*, 1920, թիվ 11, 230-231։

38 Հայ ազգային միությունը ստեղծվել է 1916 թ. նոյեմբերին և համախմբում էր Եգիպտոսի հայության տարբեր միություններ ու քաղաքական կուսակցություններ։ Միության անդամ եգիպտահայ քաղաքական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ Սաբահ Գյուլյանի, Միհրան Տամատյանի և Արտավազդ Հանմյանի անդամակցությամբ կազմված պատվիրակությունն իր մասնակցությունն է բերել ժամանակի միջազգային բանակցություններում։ Բարեգործականը նույնպես մաս էր կազմում դրա ու նրա ներկայացուցիչն էր Կահիրեում Միհրան Ղազարոսյանը։ Տե՛ս Գեորգեան, Թաշճեան, *Դար մը պատմություն*, 58; Պայրամեան, *Հայկական համայնքային կառույցները*, 98։

39 Այս շրջանին վերաբերող նյութերն ամփոփված են հետևյալ ժողովածուում՝ *Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թթ., միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու*, խմբ.՝ Հ. Մարության, Ե. Մարգարյան (Երևան, ՀՅԹԻ, 2020)։

Որբախնամի գործունեության ուղղություններից էր նաև որբահավաք աշխատանքների կազմակերպումն ու որբանոցների ֆինանսավորումը: Կարևոր նախաձեռնություն էր Որբախնամ կազմակերպության կողմից Սիրիայի պատվիրակության ձևավորումը՝ հանձնիս Կարապետ Սեֆերյանի, որը ներկայացնում էր Եգիպտահայ նպաստամատույցը, Մկրտիչ Եփրեմյանի, որը ներկայացնում էր Եգիպտոսի հայ ազգային միությունը, և Ռուբեն Հերյանի, որը ներկայացնում էր Եգիպտոսի հայ որբախնամը⁴⁰: Այս պատվիրակությանը Որբախնամը 1000 եգիպտական ոսկի էր տրամադրել և պատգամել աշխատել խիստ օրակարգով, բայց այս կազմով պատվիրակությունը կարճ գործունեություն է ծավալել:

Որբախնամ ընկերության հետ համագործակցել է որբահավաք Լևոն Յոթնեղբարյանը: Կազմակերպության Ալեքսանդրիայի վարչության կողմից 1920 թ. հունվարի 31-ի գրությամբ նա հատուկ շնորհակալական նամակ է ստացել Հաուրանի շրջանում որբահավաք աշխատանքների, ինչպես նաև որբերի մասին տեղեկությունների համար, որտեղ նաև հաջողություն են մաղթում նրան իր հետագա գործունեության համար⁴¹: Նամակից տեղեկանում ենք, որ նախատեսվում է, որ հավաքված որբերի ցանկն ու լուսանկարները պարբերաբար պիտի հրապարակվեն «Որբունի»-ի էջերում:

Որբերի առաջին՝ 29 հոգուց բաղկացած ցուցակը տպագրվում է «Որբունի»-ի համարում և նշվում է, որ ինը որբ չեն կարողացել տեղեկություն տալ իրենց մասին⁴²: Նա նաև կոչ է անում բոլոր հայերին, որ փոխանցեն իսլամական տներում պահվող որբերի մասին իրենց ունեցած տեղեկությունները, որպեսզի ինքը կարողանա աշխատանքներ տանել նրանց փրկելու ուղղությամբ⁴³:

1919 թ. սկսած «Որբունի»-ն հայտարարություն է տարածում, որտեղ նշվում է, որ այսուհետ պետք է տպագրվեն Կիլիկիայի, Միջագետքի և այլ վայրերի որբերի ցանկերը, որտեղ նշվելու են որբերի անունները, հայրանունները, շատերի պարագայում անգամ՝ մայրանունները, ազգանունները, տարիքն ու ծննդավայրը և խորհուրդ է տրվում, որ որբեր փնտրողները «Որբունի»-ի էջերում փորձեն գտնել իրենց հարազատներին⁴⁴:

Այսպիսով, դատելով թվական տվյալներից, կազմակերպության ակտիվությունից, հանրային և մամուլի արձագանքից, կարելի է եզրակացնել, որ ընկերությունը կարողացել է իր ներդրումն ունենալ հայ որբերի փրկության գործում. «Որբախնամիս հանդէպ ունեցած գործնական համակրանքին ճոխ ապացոյցները տուաւ, որուն համար, և յանուն որբերուն, կը յայտնենք մեր խորին երախտագիտութիւնը»⁴⁵:

40 Ռուբեն Հերյանի որբահավաք և որբախնամ գործունեության մանրամասները տե՛ս Նարինե Մարգարյան, «Միջագետքի անապատների հայ որբախույզները (1918-1923 թթ.)», *Հայագիտության հարցեր* 13, no. 1 (2018), 39-57:

41 *Անապատի ագռավները*, Լևոն Յոթնեղբարյանի հուշերը, խմբ.՝ Լևոն Փարյան, Մարո Փարյան (Երևան, Հայաստան, 2017), 105:

42 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1920, թիվ 9, 177:

43 Նույն տեղում, 156-157:

44 «Յայտարարութիւն», *Որբունի*, 1919, թիվ 8, 144:

45 *Հայ որբախնամ ընկերութիւն, Իննամսնայ տեղեկագիր Հայ որբախնամ ընկ. Գահիրէի հատուածին գործադիր ժողովին 1918 նոյեմբերէն 1919 յուլիս 31 (Գահիրէ, Փարոս, 1922)*, 25-26:

Որբախնամը 1919 թ. հուլիսի դրությամբ իր խնամատարության տակ էր վերցրել 5 որբանոցներ՝ մոտ 3200 որբերով: Դրանք էին Բաղդադ-Բաքուբայի որբանոցը՝ 1200 որբ, Ադանայի որբանոցը՝ 600 որբ, Անթուրայի որբանոցը՝ 600 որբ, Դամասկոսի որբանոցը՝ 220 որբ, Այնթափի որբանոցը՝ 5-600 որբ⁴⁶: Այս որբանոցներից մի մասն ամբողջությամբ էին ֆինանսավորվում կազմակերպության կողմից, մյուսները՝ մասնակի: Ժամանակ առ ժամանակ քաղաքական իրավիճակին համապատասխան փոխվում էին որբանոցների հոգատար մարմինները: Նույնը կարելի է ասել նաև Որբախնամի հոգածության տակ գտնվող Ադանայի և Այնթափի որբանոցների մասին: Մինևույն ժամանակ պետք է նշել, որ ի տարբերություն Բաքուբայի, Դամասկոսի, Անթուրայի որբանոցների, Կիլիկիայի այս երկու որբանոցները եղել են հիմնականում Որբախնամի կենտրոնացված հոգատարության տակ և ֆինանսական միջոցների մեծ մասն Ադանայի և Այնթափի որբանոցներ են ուղղորդվել:

Ադանայի որբանոց

Ադանայի որբանոցը Որբախնամի հովանավորության տակ վերցնելու առաջարկ անում է Սիրիայի եգիպտահայ պատվիրակ Ռուբեն Հերյանը: Վերջինիս հանձնարարված էր 1918 թ. դեկտեմբերին ճշգրիտ տեղեկություններ տրամադրել Սիրիայի և հարակից տարածքներում գտնվող որբերի մասին: Իր կազմած տեղեկագրում Հերյանն ամփոփ տեղեկություններ է տալիս Բեյրութի, Զահլեի, Դամասկոսի, Հոմսի, Համայի և այլ վայրերի որբերի մասին: Միաժամանակ, նա տեղեկացնում է, որ Ադանայի մոտ 350 որբեր թշվառ վիճակում են՝ հավաքված տեղի Ազգային Միության շենքում և հազիվ մեկ ամսվա սնունդ ունեն՝ հորդորելով անհապաղ ստանձնել որբերի խնամքը, որոնք դրսից ոչ մի օգնություն չեն ստանում և իրենց գոյությունը պահել են միայն պատահական նպաստներով⁴⁷:

Որբախնամը ստանձնում է որբանոցի հոգածությունը: Կահիրեի, Ալեքսանդրիայի վարչությունների կազմակերպած որբանպաստ հավաքույթների հանգանակությունները կազմում են մոտ 5 հազար ոսկի գումար, որն անմիջապես նպատակին է ուղղվում⁴⁸: Հետագայում Որբախնամը, բացի նպաստներից, որբանոց է ուղարկում 2417 կտոր հանդերձանք և գլխարկ⁴⁹:

«Կիլիկիա» թերթը գրում է, որ ապրիլ ամսվա վերջում որբանոցում կային 225 աղջիկ և 250 տղա, 1 փոռապան, 1 դռնապահ, 2 օգնական դռնապահ, 6 ուսուցիչ, 2 ուսուցչուհի, տեսուչն ու իր ընտանիքը: Նշվում է նաև, որ փախուստների թիվը նվազել է, կերակուրը բավարար է և դասերն ընթանում են իրենց հունով: Թերթում նշվում է, որ ավետարանական եկեղեցու բակում բոլորտության համար անօգնական թողնված 65

46 Նույն տեղում, 11:

47 *Իննամսեայ տեղեկագիր*, 14:

48 Նույն տեղում:

49 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, թիվ 6, 97:

որբերին բերել են որբանոց, որոնք ամերիկյան հիվանդանոցում բուժում ստանալուց հետո ապաքինվել են ու համալրել որբանոցի շարքերը⁵⁰:

1919 թ. ամռանն արդեն որբանոցը պատսպարում էր մոտ 600 երկսեռ որբ: Տեղում խնամակալ մարմին ընտրելու համար Ադանա է մեկնում Ռուբեն Հեյյանը, որը գործերը դեռ չավարտած, որբահավաք աշխատանքների համար մեկնում է Դեր Զոր:

Որբախնամի Ադանայի որբանոցի տնօրենության հունիս 14-ի տեղեկագրից հայտնի է դառնում, որ շինության վերնահարկում կատարված որոշակի փոփոխությունների արդյունքում հնարավոր է եղել 40 հոգու տեղ ավելացնել: Տեղեկանում ենք նաև, որ որբերի առողջական վիճակը բավարար է, իսկ Ամերիկյան նպաստամատույց կազմակերպության հիվանդապահուհին որբանոցում է մնում⁵¹:

Որոշ ժամանակ ֆրանսիական գինվորական իշխանությունը որբերի համար հաց և ալյուր է փոխանցում, բայց իրավիճակն էականորեն չի փոխվում: Որբախնամի Ալեքսանդրիայի հատվածը Կահիրեի հետ համախորհուրդ՝ Վարիչ մարմնի որոշումը փոխանցում է Հայ պատվիրակության ներկայացուցիչ Միհրան Տամատյանին, և հեռագրերով և նամակներով լիազորություններ է տալիս նրան՝ որբանոցի հաշիվները վերցնել և Հայ ազգային միության հետ համախորհուրդ ավելի արդյունավետ գործող վարչություն ստեղծել: 1919 թ. կազմվում է Վարիչ մարմին՝ Գեր. Տ. Գեորգ Ծ. Վարդ. Ասլանյանի (Ադանայի առաջնորդ), Հրանտ Ազատյանի՝ Որբախնամի պատվիրակ, Հովհաննես Ասլանի՝ տեղի Ազգային միության անդամ, մասնակցությամբ: Որբանոցի տնօրենությունը հանձնվում է Խաչատուր Գռուզյանին, որը փորձառու էր այդ ոլորտում: Վարիչ մարմնի տեղեկագրում կարդում ենք, թե ինչպես են երեխաները ջանք գործադրում հայերեն խոսելու համար, ինչպես են ոգևորված, գրքերը ձեռքներում դասի ժամերից դուրս կարդում, գրում ու երգում⁵²: Բացի այդ որբանոցում գործել են նաև արհեստանոցներ, որտեղ որբերից շատերը իրենց արհեստների մեջ են հմտացել, տղաների համար գործել է դերձակության բաժին⁵³: Որբանոցում ակտիվ է եղել մարզական կյանքը: Ինչ վերաբերում է հոգևոր կյանքին, ապա ամեն կիրակի եկեղեցի են գնացել, ինչպես նաև շաբաթը երեք օր ժամասացության համար քահանա է այցելել որբանոց⁵⁴:

Հետագայում Հայ ազգային միությունը և Որբանոցի Վարիչ մարմինը սկսում են նոր որբեր ընդունել՝ վերջիններիս թիվը հասցնելով 950-ի, որոնք հիմնականում Կեսարիայի և Սեբաստիայի շրջաններից էին: Հասկանալի էր, որ անհրաժեշտ էին լրացուցիչ ֆինանսական միջոցներ, որի համար էլ կազմակերպությունը լրացուցիչ կոչերով և հայտարարություններով դիմում է համայն հայությանը: Ավելի ուշ որբերի թիվը հասնում է 1300-ի, չնայած Ադանայի որբանոցը կարող էր տեղավորել միայն 400-

50 Ատանայի ազգ. Որբանոցը (Քաղուած Ազգ. Միութեան ներկայացուած տեղեկագրէն), *Կիլիկիա* (Ադանա), 18 ապրիլի 1919:

51 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1919, թիվ 5, 73:

52 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1919, թիվ 7, 108:

53 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1919, թիվ 8, 126:

54 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1919, թիվ 7, 110:

500 որբի: Սա նոր խնդիրներ է առաջացնում Որբախնամի, Հայ ազգային միության և որբանոցի տնօրենության միջև:

Երբ Կիլիկիայի հայությունը երկրորդ անգամ ենթարկվում է բռնագաղթի, անհրաժեշտություն է առաջանում լուծել նաև որբերի տեղափոխության խնդիրը: Գործն իր պատասխանատվության տակ է վերցնում Զապել Եսայանը, որը Փարիզից վերադառնալուց անմիջապես հետո Միացյալ պատվիրակության կողմից ստանձնում է Կիլիկիայի որբերի և որբանոցների խնամատարությունը: Նա Միհրան Տամատյանի հետ համաձայնության է գալիս՝ ներքին կարգով գործերի բաժանման վերաբերյալ, և ֆրանսիական իշխանություններին տեղեկացնում, որ ինքը պետք է զբաղվի որբերի հարցերով⁵⁵:

Եսայանն ապրիլի 2-ին հանդիպում է Կիլիկիայի գլխավոր կառավարիչ նշանակված ֆրանսիացի գեներալ Բրեմոնի հետ: Վերջինս հավաստում է, որ պատրաստ է ապահովել որբերի անվտանգությունն: Քանի որ Մերսին-Ադանա երկաթգիծը վտանգված էր, որոշվում է Ադանայի որբերին տեղափոխել Մերսին⁵⁶:

Սկզբում փոխադրվում է 400, հետո՝ 300 որբ՝ առաջնահերթությունը տալով ամենափոքրերին և աղջիկներին: Մերսինում նրանք տեղավորվում են հայոց և հունաց վարժարաններում: Որբանոցում են մնում 245 չափահաս որբ տղաներ, որոնցից մի մասը որպես պահակ զենք է ստանում: Նշենք որ որբանոցի շենքը համեմատաբար ապահով էր, քանի որ նկուղ ուներ⁵⁷:

Որբախնամն իր հանձնառություններն Ադանայում մնացած որբերի նկատմամբ կանոնավոր շարունակում է մինչև 1920 թ. մայիս, հետո այն ժամանակավորապես անցնում է ֆրանսիական իշխանության հոգածության տակ՝ կրկին հատկացումները վերսկսելու նպատակադրությամբ: Սակայն սկզբում Որբախնամի ֆինանսական սղության, ավելի ուշ՝ ստեղծված քաղաքական իրավիճակից ելնելով՝ այս որբերը նույնպես Կիլիկիայի վերջնական հայաթափման ժամանակ լքում են այն:

Ինչ վերաբերում է Մերսին տեղափոխված որբերին, տեղեկագրում Զապել Եսայանը նշում է, որ Մերսին տեղափոխված որբերն ապահով են, մաքուր և արդեն իրենց զբաղմունքներն ունեն⁵⁸: Չնայած Որբախնամն երկու անգամ կարողանում է Զապել Եսայանին գումար ուղարկել (75000⁵⁹ և 73078 եգիպտական դահեկան)⁶⁰՝ արդեն ֆինանսապես ի վիճակի չէր հոգալ Մերսինում որբանոցի ծախսերը⁶¹: Մերսինում Զապել Եսայանի նախաձեռնությամբ ստեղծված Խնամակալ մարմինը, հաշվի առնելով, որ ամիսներ առաջ ՀԲԸՄ-ը ցանկություն էր հայտնել իր խնամատարության տակ վերցնել տեղափոխված որբերը⁶¹, ուստի, Որբախնամ կազմակերպության գույգ

55 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1920, թիվ 10, 187:

56 Նույն տեղում, 188:

57 Նույն տեղում, 189:

58 Նույն տեղում, 189:

59 Նույն տեղում, 212:

60 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1920, թիվ 12, 283:

61 ՀԲԸՄ-ը դեռևս 1920 թ. սկզբներին նպատակ ուներ փոխարինել Որբախնամ կազմակերպությանը

վարչությունները, համախորհուրդ նամակով դիմում են ՀԲԸՄ-ին, որը համաձայնում է նյութական ծախսերը հոգալ⁶²: 1921 թ. դեկտեմբերի 30-ին ՀԲԸՄ-ի Մերսին որբանոցի 314 որբերը՝ իրենց տնօրեն Հայր Մամբրե Սիրունյանի հետ հասնում են Ջունեյի նավահանգիստ ու անմիջապես տեղափոխվում Աշքուֆ և Զմմառ⁶³:

Այնթափի որբանոց

Այնթափը և աշխարհագրական (օդի մաքրությունը, ջրի առկայությունը, բուսականությունը), և կրթական առավելություններ ուներ տարածաշրջանի մյուս շրջանների հետ համեմատ, ինչը հիմք էր, որ շատերն այդտեղ կենտրոնանային:

1918 թ. դեկտեմբերի 2-ին Որբախնամը նամակ է ստանում Լոնդոնի Հայոց միացյալ ընկերությունից՝ տեղեկանալով, որ 2000 անգլիական ոսկի են ուղարկել: Վերջինս մանրամասներ է պահանջում Ընկերության նպատակի և գործունեության մասին: Դեկտեմբերի 10-ի նամակում մանրամասն ներկայացնելով իրենց ծրագիրը՝ հայտնում են, որ բրիտանական գինվորական իշխանությունների համագործակցության պարագայում կարող են այդ գումարով Այնթափում որբանոց բացել:

Շուտով կազմակերպության հետ կապ է հաստատում բրիտանական գինվորական իշխանությունը և հրավիրում է Բեյրութ՝ «Հայրենադարձության և օգնության վարչության» (Repatriation and Relief Administration) ներկայացուցիչների հետ նախնական խորհրդակցություններ անելու և համաձայնության գալու նպատակով:

Այդ կապակցությամբ կազմվում է Կիլիկիո պատվիրակությունը՝ Հակոբ Աղազարմի գլխավորությամբ: Հրանտ Ազատյանը նշանակվում է խորհրդական: Նրանց տրվում են հստակ հրահանգներ և գործունեության ծրագիր, ըստ որի Բեյրութում պետք է հանդիպելին Հայրենադարձության և օգնության վարչության պետ Կոմիսար Հոքերին, նրա միջոցով ստանալ Բրիտանական գինվորական իշխանության մոտ եղած 2000 ոսկի գումարը, ծրագրված ձեռնարկների համար ապահովել վերջիններիս գործակցությունը, այցելել Անթուրա, Դամասկոս, Հոմս, Հալեպ, Ադանայում պաշտոնապես ստանձնել որբանոցի խնամատարությունը, բանակցել Հայ ազգային միության հետ Հայկական որբանոցն այնտեղ փոխադրելու համար⁶⁴: Չորսամսյա աշխատանքներն այս ուղղություններով Կիլիկիո պատվիրակությունը հաջողությամբ է կատարում⁶⁵: Պատվիրակները պետք է տեղեկանային նաև որբերի կացության մասին, կազմեին խնամակալ մարմին և այլն: Բանակցություններից հետո որոշվում է, որ Այնթափի որբանոցը պետք է Որբախնամի խնամատարությամբ լինի,

և այդ ուղղությամբ բանակցություններ էր վարում ֆրանսիական վարչության հետ՝ որբանոց-արհեստանոց ստեղծելու համար: Այդ բանակցությունները դեռ ընթացքի մեջ էին, երբ սկսվում է բեմալական զորքի առաջխաղացումը Կիլիկիայում: Տե՛ս Գեորգեան, Թաշճեան, *Դար մը պատմություն*, 123:

62 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1920, թիվ 11, 223-224:

63 Գեորգեան, Թաշճեան, *Դար մը պատմություն*, 145:

64 *Տեղեկագիր Հալեպի հայկական որբանոցի (31.7.15-30.9.1919)* (Հալեպ, ա.տ., 1919), 10:

65 *Հայ որբախնամ ընկերություն, 1919 օգոստ.-1921 դեկ.*, 8-9:

բրիտանական իշխանությունները պետք է հոգան սննդի խնդիրը, նախատեսվում էր, որ որբանոցն ունենա 500 որբ՝ 5-14 տարեկան, որոնք պետք է լինեն երկկողմանի ծնողագուրկ: Ակնկալվում էր նաև այնթափցիների լայն օժանդակությունը: Որբերը պետք է ընդունվեին բժշկական գնությունից հետո: Նախատեսվում էր, որ այն ոչ միայն ապաստարան պետք է լիներ, այլ ուսումնարան⁶⁶:

1919 թ. Կիլիկիայի պատվիրակ Հակոբ Աղազարմն օգոստոսին մեկնում է Այնթափ, ստեղծում են Խնամակալ-Վարիչ մարմին, որի անդամներն էին Ներսես Քահանա Թավուզճյանը՝ որպես նախագահ, Գևորգ Ասլանյանը՝ որպես ատենապետ: Աղազարմն անձամբ է մասնակցում Խնամակալ մարմնի առաջին նիստերին: Շուտով նա հեռագրում է Համայնի որբանոցի տնօրեն Ղազարոս Ղալիկյանին, որ Համայնի որբանոցի վերջին որբերը, որոնք մեծ մասամբ ազատագրվել էին արաբների մոտից, տեղափոխվեն Այնթափ և ինքն էլ դառնա նորահաստատ որբանոցի տնօրեն: Ղալիկյանը Համայնի Բրիտանական իշխանության ներկայացուցչի՝ մայոր Նևիլի միջնորդությամբ Այնթափ է ուղարկում որբանոցի գույքը, վարձակալում են Բարսումյան եռահարկ շենքը և նախապատրաստական աշխատանքներ սկսում: Որբանոցի բացումը տեղի է ունենում սեպտեմբերի 25-ին: Որբերի առաջին խումբը՝ 70 հոգի քնության ենթարկվելուց հետո սեպտեմբերի 22-ին ընդունվում են որբանոց⁶⁷:

«Որբունի» թերթում տպագրվում է 1919 թ. նոյեմբերի 20-ի դրությամբ որբանոցի որբերի անուն-ազգանուններով ցանկը՝ նշելով վերջիններիս ծննդավայրը, տարիքը, հոր և մոր անունները (եթե հիշում են): Որբերի թիվը նշվում է 86 հոգի, որոնք 6-14 տարեկան էին⁶⁸:

Նոյեմբերի վերջին որբերի թիվը հասնում է 117-ի, որից 87-ը տղաներ էին, 30-ը աղջիկներ, որոնց թվում էին նաև Քիլիսի կազմալուծված որբանոցի որբերը: Որբերին բաժանում են երեք կարգի՝ գրել-կարդալ չիմացողներ, սկսնակներ և նախնական կրթության ստացածներ: Կազմվում է ուսուցչական խորհուրդ: Սկզբնական շրջանում դասավանդվում են հայոց լեզու, հայոց պատմություն, թվաբանություն, գեղագիտություն, որին ավելանում է նաև ֆրանսերենը: Որբանոցի աշտոնական լեզուն խստորեն սահմանվել էր հայերենը: Որբերի մեծամասնությունը Այնթափ-Քիլիսի տարածաշրջանից էին, և երկու ամիս հետո անգամ բառ չիմացող որբերը խոսում էին հայերեն: Եղել է նաև արհեստանոց հիմնելու ծրագիր. արհեստանոցի ծախսերը հոգալու համար 1920 թ. սկզբին դիմում են Եգիպտոսի Այնթափի տարագրելոց մարմնին, բայց քաղաքական պայմանները ձախողում են ծրագրված ձեռնարկները:

1919 թ. հոկտեմբերին Այնթափում աստիճանաբար անգլիական զորքերին փոխարինում են ֆրանսիական զորքերը: Միևնույն ժամանակ քաղաքում գնալով ավելանում էր Քեմալի և նրա համախոհների թիվը: Նոյեմբեր-մարտ ամիսներին

66 *Ակնարկներ հաստատության պարագաներուն եւ քառամեայ պատմութեան վրայ (1919 օգոստոսէ 1923 յունիս)* (Ադեքսանդրիա, Ս. Գասպարեան տպ., 1923), 5:

67 Նույն տեղում, 6-7, տե՛ս նաև *Իննամեայ տեղեկագիր*, 17-20; *Հայ որբախնամ ընկերութիւն, 1919 օգոստ. - 1921 դեկ.*, 11-14:

68 «Ցուցակ Հայ Որբախնամ Ընկերութեան Այնթափի Որբանոցի որբերուն եւ որբուհիներուն», *Որբունի*, 1919, թիվ 9, 173-175:

քաղաքական վիճակը լարվում է: 1920 թ. Մարաշի փետրվարյան ընդհարումները ոգևորում են Այնթափի իսլամ բնակչությանը: Արդեն փետրվարին հայերը սկսում են կենտրոնանալ հայկական թաղամասում և ձեռնարկում են ինքնապաշտպանական գործողություններ:

Այս ընթացքում որբանոցը կարողանում է շարունակել իր աշխատանքները. 1920 թ. անգամ կիսամյակային քննություններ է կազմակերպում, բայց արդեն ֆինանսական կացությունը ծանր էր, գումարները տեղ չէին հասնում: Ֆրանսիական կողմը միայն ուսուցման համար էր գումար տրամադրում: Ճիշտ է, նախատեսվել էր որբերի թիվը հասցնել մինչև 500-ի, բայց շենքային պայմանների, ինչպես նաև ստեղծված անտրոշ իրավիճակից ելնելով, Վարչությունը հրահանգում է հետաձգել նոր որբերի ընդունումը:

Այս ընթացքում որբանոցները բացառիկ կարևորություն ունեին, Այնթափում մոտ 2500 որբեր կային, որոնք ապրիլի 1-ից կենտրոնացել էին հայկական թաղամասում՝ ամերիկյան դրոշի հովանու տակ, ինչը վերաբերում էր նաև Որբախնամի որբանոցին, որի սաները տեղափոխվել էին Ամերիկյան որբանոցի և Աղջկանց քոլեջի շենք⁶⁹: Ապրիլին սկսվում են անհավասար բախումները. այս ընթացքում մշտապես սննդի պակաս կար, իսկ արդեն պաշարման ժամանակ սովն անխուսափելի էր:

Ապրիլի 17-ին սկսվում է բախումների երկրորդ շրջանը, և հայերը 16 օր շարունակ պայքարում են միայնակ, որից հետո միայն նրանց են միանում ֆրանսիական ուժերը: Թնդանոթների կիրառումը կոիվների կենտրոնը տեղափոխում է քաղաքի այն մասը, ուր կենտրոնացած էին Ամերիկյան քոլեջն ու հիվանդանոցը՝ թիրախավորելով որբերին: Որբերի փոխադրության հարցը դառնում է անխուսափելի: Հարցի լուծման նպատակով ժամանում է Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կազմակերպության Հալեպի բաժնի տնօրեն Լեմբերթը: Ամերիկացիների տրամադրած և սեփական գումարներով վարձած 12 կառքերով գաղթի ճանապարհն են բռնում Որբախնամի որբերն և ղեկավարության մի մասը: Երկու օրվա ճամփորդությունից հետո քարավանը իջևանում է Քիլիսի եկեղեցում և դպրոցում, մայիսի 30-ին Գաթմայից տեղափոխվում են Հալեպ, ապա հունիսի 1-ին՝ Բեյրութ: Բեյրութում նրանց ծախսերը հոգում է Նպաստամատույցը: Վրանների տակ մեկուկես ամիս մնալուց հետո Լիբանանի տարածքում հավանական ապաստան գտնելու քննարկումներից հետո, որոշվում է որբերին տեղափոխել Ջունեյ: Երկու անգամով՝ հուլիսի 21-ին և 24-ին, 122 որբեր հաստատվում են այստեղ: Որբախնամը հոգում էր Ջունեյի որբանոցի ծախսերը: Ղազարոս Ղալիկյանն իր որբերի հետ տեղափոխվում է այդտեղ ու շարունակում իր հսկողությամբ կարգավորել որբանոցի գործերը⁷⁰:

1921 թ. նոյեմբերին տիկնանց մասնախումբը հայտարարում է, որ Որբախնամի առաջին վիճակահանության⁷¹ գումարները փոխանցվելու են Այնթափից Ջունեյ

69 *Ակնարկ մը հաստատութեան պարագաներուն*, 11:

70 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1921, թիվ 12, 259:

71 Որբախնամի Վարչական ժողովը Ներքին գործերի նախարարությունից ձեռք էր բերել տարին մեկ անգամ տեղի ունենալիք վիճակահանության արտոնագիրը (16 հոկտեմբեր, 1920 թ.), որը

փոխադրված որբանոցին⁷²: Տոմսի վրա նշված էր, որ վիճակահանությունը տեղի է ունենալու 1922 թ. հունվարի 22-ին, իսկ ներքևի տողում կարդում ենք. «Յարգոյ ազգայիններին կը խնդրուի՝ մեր որբերուն հանդէպ իրենց սիրոյն գործնական ապացոյցը տալ, գնելով կամ իրենց շրջանակներուն մէջ ցրելով տոյն վիճակահանութեան տոմսերը»⁷³:

Որբանոցի Վարիչ մարմնի ատենապետ Հայր Պողոս Վրդ. Արիսի դիմումների արդյունքում ֆրանսիական *Assistance Publique* կազմակերպությունը ապահովում է որբանոցի ալյուրի պաշարները⁷⁴:

Որբախնամի ղեկավար մարմինները քայլեր են ձեռնարկում որբանոցի ֆինանսավորման հարցում ստանալ նաև Ամերիկյան նպաստամատույց կազմակերպության աջակցությունը: Բանակցությունների արդյունքում 1922 թ. Նպաստամատույցը որոշ ֆինանսական միջոցներ է տրամադրում: Տարեվերջին Կոնիա-Թալաս-Կեսարիա շրջանների որբերի տեղաբաշխման ժամանակ Նպաստամատույցն այստեղ է տեղավորում նախ՝ 54, ապա՝ 113 որբի, որոնց ծախսերը հոգում էր ինքը⁷⁵:

Այսպիսով, 1923 թ. հունիսի դրությամբ որբանոցի որբերի ընդհանուր թիվը 279 էր, որից 87 տղա և 35 աղջիկ գտնվում էին Որբախնամի, իսկ 30 տղա և 127 աղջիկ՝ Ամերիկյան Նպաստամատույց կազմակերպության հոգածության տակ⁷⁶:

Ջունեյի որբանոց այցելած հայ և օտարազգի ներկայացուցիչները մեծ գոհունակությամբ են խոսում որբանոցում տիրող իրավիճակի մասին: Արշակ Չոբանյանը որբանոցի մասին գրում է. «Այցելելով այսօր Որբախնամի հիմնած այս Որբանոցը, մեծ գոհունակությոնն ունեցանք տեսնելով հոն տիրող մաքրութիւնը, կարգապահութիւնը ... ուրախ եղանք լսելով իրենց ազգասիրական եռանդով երգած երգերը և արտասանած բանաստեղծութիւնները: Կը շնորհաւորենք բազմաջան Տնօրէնը, անձնուեր ուսուցիչները և Որբախնամի Վարչութիւնը»⁷⁷:

1920 թ. օգոստոսին Սահակ կաթողիկոսը գովեստով է արտահայտվում Ջունեյ կատարած այցի վերաբերյալ. «Օրինյալ է Գահիրեի Որբախնամ Մարմինը, որ Նեղոսի հեռաւոր ափերէն Մովսիսանման ցեղասիրութեամբ կը պահեն ու կը սատարեն որբերուն, որ ապագայ հայութիւնը պիտի կազմեն»⁷⁸:

«Որբունի»-ում տպագրվել են Ջունեյի որբանոցի որբերի անվանացանկերը՝ 30 տարբեր քաղաքներից 89 տղա և 37 աղջիկ որբեր: Սա նույնպես յուրահատուկ ձև էր, որն ուղղված էր տվյալ տարածաշրջանի մարդկանց ներգրավվելու և շահագրգռելու որբերի որդեգրման գործում: Ցանկերին կից առկա նաև կոչ, որը ստորագրել էին Մայր

կանոնավոր հասույթի աղբյուր էր Որբախնամի համար: Տե՛ս *Հայ որբախնամ ընկերություն*, 16:

72 «Դրական գործը», *Որբունի*, 1921, թիվ 12, 285:

73 Նույն տեղում, 286:

74 *Հայ որբախնամ ընկերություն*, 16:

75 Նույն տեղում, 24:

76 Նույն տեղում, 25:

77 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1921, թիվ 12, 263:

78 «Որբախնամ շարժում», *Որբունի*, 1920, թիվ 11, 224-225:

դիվանի կողմից Վերապատվելի Հ. Խանադմուրը, Վարչական ժողովի կողմից՝ Յ. Թ. Գայայանը⁷⁹ և որն ավարտվում էր հետևյալ խոսքերով. «Որբերուն հետ, հաւատքով կ'սպասենք լսելու Ձեր սրտին պատասխանը»⁸⁰:

Ադանայի «Նոր Սերունդ» թերթն, անդրադառնալով Ջունեյի որբանոցին, նշում է, որ որբերի թիվը 125-140 էր⁸¹:

Որբախնամը ծառայում էր որպես ուսումնարան՝ կարևորելով կրթական հարցերը: Ըստ Կենտրոնի վարչության ներկայացրած կրթական ծրագրի՝ որբանոցը պետք է ունենար 6 կանոնավոր դասարաններ, ուսումնառության նյութերը պետք է դասավանդվեին հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներով, որբերն ուսումնասիրելու էին կրոն, թվաբանություն, բարոյագիտություն, հայոց պատմություն, աշխարհագրություն, իրավաբանություն, գեղագիտություն, երգեցողություն, մարմնամարզություն, իսկ բարձր դասարաններում՝ ընդհանուր պատմություն, բնապատմություն, բնագիտություն և այլն⁸²: 1921 թ. փետրվարից սկսվում են նաև երաժշտության դասերը. որբանոցն ունեցել է նաև 80 հոգանոց երգչախումբ: Ակտիվ է եղել մարզական կյանքը:

Գիտակցելով որբերի համար արհեստների ուսուցման կարևորությունը՝ որբանոցի Վարիչ մարմինը դիմում է Որբախնամի կենտրոնի վարչությանը՝ ներկայացնելով աշխատանոց հիմնելու ծրագիր, որը պետք է ունենար 3 ճյուղ՝ դերձակություն, հյուսնություն և կոշկակարություն, և որտեղ որբերը պետք է անցկացնեին օրվա երկրորդ մասը: Ծրագիրը հավանության է արժանանում, և 1921 թ. հոկտեմբերի 1-ից աշխատանոցը սկսում է գործել: Նույնատիպ աշխատանոց է ստեղծվում նաև աղջիկների համար, որտեղ վերջիններս ասեղնագործություն էին սովորում: 1921 թ. տարեվերջին արդեն որբուհիների մոտ 80 ձեռագործ աշխատանքները ուղարկվում են Ալեքսանդրիայի կենտրոնական վարչություն⁸³:

Որբանոցն ունեցել է նաև գրադարան՝ մոտավորապես 400 գրքերով: Բարձր դասարանները 1922 թ. սկսած հրատարակել են «Այգ» անունով աշակերտական կիսամյա ձեռագիր 16 էջանոց պարբերաթերթը, որտեղ որբերն իրենց գրական նախափորձերն են կատարել⁸⁴:

Հոգևոր կյանքը նույնպես ակտիվ է եղել: Որբերի մեծամասնությունը լուսավորչական է եղել. եղել են նաև հայ բողոքական և հայ կաթոլիկ որբեր: Որբերին թույլ չի տրվել եկեղեցի կամ ժողովարան գնալ, բայց տարին մի քանի անգամ, հարանվանական հոգևորականներն այցելել են որբանոց:

1922-1923 թթ., 1923-1924 թթ. տարեշրջաններն որբանոցն անցկացնում է բնականոն հունով. մասնավոր ուշադրության է արժանանում ձեռագործ ասեղնագործությունը:

Աստիճանաբար որբերը սկսել են ամուսնանալ և դուրս գալ որբանոցից:

79 Նույն տեղում, 276:

80 Նույն տեղում, 275-276:

81 «Հայ ուսանողություն. հայ որբանոցներ. մայիս 28», *Նոր սերունդ* (Ադանա), 1 հուլիսի 1921:

82 *Ակնարկ մը հաստատութեան պարագաներուն*, 16-17:

83 Նույն տեղում, 19-20:

84 Նույն տեղում, 21:

Որբանոցի տնօրենությունը խիստ է վերաբերել փեսացուների ընտրությանը և հատուկ պահանջներ է ներկայացրել վերջիններին⁸⁵։ Շարունակվել են նաև որբերի որդեգրումների գործընթացները։

1923 թ. դրությամբ Ջունեյի որբանոցից առանձնանում է Ջունեյի աղջիկների վարժարան-որբանոցը՝ շուրջ 120 որբուհիներով, որը շարունակում է գտնվել Ուրբախնամի հոգածության տակ։ Որբանոցն մասնագիտանում է կարուճնի և Կիլիկյան ասեղնագործության և գորգագործության ուղղությամբ⁸⁶։ Այն փակվում է 1925 թ. և որբուհիները տեղափոխվում են Լիբանանի Ղազիր և Սայդա որբանոցներ⁸⁷։

Ինչ վերաբերում է Ջունեյի բուն որբանոցին, ապա այն աստիճանաբար անցնում է Նպաստամատույցի հոգածության տակ⁸⁸։ Որբերը մի մասը, չափահաս դառնալով, դուրս են գալիս որբանոցից։ 1928 թ. որբանոցը ֆինանսական խնդիրներ է ունենում, և ՀԲԸՄ այնտեղ գտնվող 75 որբերին տեղափոխում է Բեյրութի Քելեկյան-Սիսուան որբանոց⁸⁹։

Փաստորեն իր գործունեության ընթացքում Ուրբախնամը գործել է տարբեր ուղղություններով և, ինչպես ընդգծում է իրենց Կենտրոնական վարչությունը՝ հիմնականում առաջնահերթ գործերում և խիստ կարիքավորների համար՝ առաջնորդվելով որբերի փրկության ազգային միասնական գաղափարով. «Ուրբախնամը գթոտ ժողովուրդը իրենց գանձը համարելով՝ պատրաստի գումարներէն աւելին պահանջող յանձնառութիւններու ընդառաջ կ'երթան ուրեմն, վստահ լինելով՝ թէ հայը չալտի լքէ իր որբերը»⁹⁰։

Ամփոփում

Ընդհանրացնելով ու ամփոփելով Ուրբախնամի գործունեությունը՝ նշենք, որ 1925 թ. կազմակերպությունը, ամփոփելով իր աշխատանքները, փաստում է հետևյալ ձեռքբերումները. 3400 երկսեռ որբեր, հայ ժողովրդի աջակցությունը, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կազմակերպության գործակցությունը և վերջին վեց տարիների ընթացքում հավաքված շուրջ 34000 անգլիական ոսկի, որն ամբողջովին իր նպատակին է ծառայել։ Ընկերությունն իր որբերին չորս տարի շարունակ, ուսման հետ զուգընթաց, կահույքագործություն, կոշկակարություն, դերձակություն, թիթեղագործություն սովորեցնելուց հետո նրանց տեղավորել է վարպետների մոտ, և նրանք ինքնուրույն են դարձել։

85 Նույն տեղում, 28։

86 «Հայ որբերուն ի նպաստ նուիրահաւաքում», *Արև* (Կահիրե), 20 փետրվարի 1925, թիվ 1822, 4։

87 *Յուշամատենան Ճիպէյլի ամերիկյան որբանոցի 1920 - 1925* (Պէյրութ, Համազգային, հրատարակություն նախկին սաներու, 1969), 51։

88 1925 թ. Նպաստամատույցը ստեղծել էր իր որբանոցային ցանցի սաների համար համընդհանուր մի կառույց՝ Մերձավոր Արևելքի որբերի ընկերակցություն, որը իր որբանոցներում գտնվող և արդեն դուրս եկած որբերի եղբայրակցությունն էր։ Տե՛ս «Տեղեկություն», *Որբաշխարհի աստղ* (Պէյրութ, մարտ 1925), թիվ 1, 11-12։

89 Գէորգեան, Թաշճեան, *Դար մը պատմութիւն*, 146։

90 Հ. Երամեան, «Որբ (շարունակություն)», *Որբունի*, 1919, թիվ 2, 21։

Որբախնամը, ի թիվս հայկական բազմաթիվ բարեգործական կազմակերպությունների առաջնորդվել է հետևյալ գաղափարով. «Արդեն ազատուած և պատասպարուած որբերին հանդէպ ունինք դեռ հրամայողական պարտականութիւններ: Բաւական չէ անոնց սնունդ, հագուստ և գրեհական պիտոյք հայթայթել: Անհրաժեշտօրէն հարկ է կեդրոնացնել զանոնք *ազգային մթնոլորտի մը մէջ*, պիտի ընենք նոյն իսկ՝ *հայրենի հողերու վրայ*»⁹¹:

Բոլորին համար հասկանալի և ընդունելի էր, որ հայ որբերի կենտրոնացման հարցը լուծվի հայկական հողի վրա, քանի որ օտարների հոգածությունը նույնպես ուներ իր խնդիրները՝ նպատակների, մեթոդների ու միջավայրի փոփոխությունները երբեմն աննպաստ պայմաններ էին ստեղծում որբերի հայկական ինքնության համար:

Եգիպտոսի հայ որբախնամը որբապահպան, որբախնամ կառույց էր, որն ուներ նմանատիպ կառույցին բնորոշ բոլոր հատկանիշները: Այն ակտիվ գործունեություն էր ծավալում իր զույգ վարչությունների, բազմաթիվ մասնաճյուղերի, հանձնախմբերի, ինչպես նաև կամավորների խմբերի միջոցով: Որբախնամը նաև համագործակցության օրինակ է. կազմակերպությունը համագործակցել է հայկական և օտարերկրյա տարբեր կազմակերպությունների հետ: Իր ակտիվ գործունեության հանրագումարում Եգիպտոսի հայ որբախնամը, որը հավանաբար գործել է մինչև 1927 թ.⁹², Ցեղասպանության տարիներին շուրջ 3400 որբերի փրկության երաշխավորն է դարձել, որից շուրջ 1500-ը՝ Կիլիկիայում:

THE ACTIVITIES OF THE ARMENIAN ORPHANS' CARE SOCIETY OF EGYPT DURING THE ARMENIAN GENOCIDE IN CILICIA

Narine V. Margaryan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

The article discusses the activities and the main goal of the Armenian Orphans Care Society, which was established in Egypt in 1905 and was reorganized in 1916 – to provide the urgent and necessary assistance to orphans, which survived the massacres and hunger, in particular in Cilicia.

The Society launched its activities through the departments in Cairo and Alexandria and via many branches, commissions, and groups of volunteers. The Orphans' Care Society cooperated with several international and local Armenian benevolent organizations.

The article describes fundraising activities, lotteries, and the system of donation boxes

91 Յ. Թ. Գալսեան, Անյետաձգելին, *Որբունի*, 1920, թիվ 11, 219:

92 Պայրամեան, *Հայկական համագգային կառույցները*, 82:

organized by the Society. The Society spent the entire profit to fund the orphanages in Adana, Ayntap, Anturay, Damascus, and Baghdad-Baquba.

The Orphans' Care Society played a significant role in orphan gathering activities in Cilicia, accommodating orphans in its orphanages in Adana and Ayntap. The Adana orphanage launched its activities in 1919 at the suggestion of Ruben Heryan, Egypt's Armenians' delegate in Syria. The number of orphans was gradually growing and reached 1,300, which created some problems regarding the funding and accommodation of orphans. The article discusses the situation in the orphanage, the issues related to food, education, healthcare, and other daily problems. The orphanage leadership sought to solve those problems by cooperating with Orphans' Care Society and Armenian National Union, which partly funded the orphanage. After the activation of Kemalists in Cilicia, the Society organized the relocation of 700 orphans from Adana orphanage to Mersin, where AGBU took care of part of the orphans.

Regarding the Ayntap orphanage, the delegate of Cilicia Hakob Aghazarm visited the Ayntap orphanage in August 1919. He established a special caretaker-steering body chaired by Nerses vicar Tavugchyan, while Gevorg Aslanyan was appointed president. Aghazarm personally participated in the first sessions. Shortly after, the director of the Hama orphanage – Ghazaros Ghplikyan, moved to Ayntap with the last remaining orphans and became the director of the new orphanage. The Society would like to keep up to 500 orphans in the orphanage, but it failed to reach that goal due to the political situation. The Ayntap orphanage orphans moved to Jounieh coastal settlement in Lebanon in July 1920. The Society cooperated with the American Relief organization to fund the orphanage. The article describes the educational and artisanship activities of the orphanage. The Society was led by the ideology of national unity, emphasizing the significance of the activities aimed at protecting the Armenian identity of orphans. The Society periodically printed the name lists of the orphans of Adana and Ayntap orphanages in its official "Vorbuni" magazine and names of their parents, their birthplaces, and other information to activate the work to find the relatives of orphans or foster the adoption process. During its activities, the Society saved up to 3,400 orphans; 1,500 were first kept in Cilicia and later relocated to Lebanon.

Key words: Armenian Genocide, Armenian Orphan Care Society of Egypt, orphan gathering, orphans, survival, a delegation of Cilicia, fundraising, Orphanage of Adana, Orphanage of Ayntap, Vorbuni, the name lists of orphans.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКОГО ОБЩЕСТВА ПОПЕЧЕНИЯ СИРОТ ЕГИПТА ВО ВРЕМЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН В КИЛИКИИ

Нарине В. Маргарян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается деятельность и основная цель Армянского общества попечения сирот, которое было создано в Египте в 1905 году и реорганизовано в 1916 году - оказание срочной и необходимой помощи сиротам, пережившим резню и голод, в частности в Киликии.

Общество начало свою деятельность посредством отделений в Каире и Александрии, а также многочисленных филиалов, комиссии и группы добровольцев. Общество помощи сиротам сотрудничало с несколькими международными и местными армянскими благотворительными организациями.

В статье описывается деятельность Общества по сбору средств, проведению лотерей и внедрению системы ящиков для сбора пожертвований. Всю прибыль Общество направляло на финансирование детских домов в Адане, Айнтапе, Антуре, Дамаске и Багдаде-Бакубе. Общество сыграло важную роль в сборе сирот в Киликии, разместив их в своих сиротских домах в Адане и Айнтапе. Аданский сиротский дом начал свою деятельность в 1919 году по предложению Рубена Геряна, делегата египетских армян в Сирии. Число сирот постепенно росло и достигло 1,300 человек, что создало определенные проблемы с их финансированием и размещением. В статье обсуждается ситуация в сиротском доме, вопросы, связанные с питанием, образованием, медицинским обслуживанием и другие повседневные проблемы. Руководство детского дома пыталось решить эти проблемы, сотрудничая с обществом “Попечения сирот” и Армянским национальным союзом, который частично финансировал сиротский дом. После активизации кемалистов в Киликии, Общество организовало переселение 700 сирот из сиротского дома Аданы в Мерсин, где Всеармянский благотворительный союз взял на попечение часть сирот.

Что касается сиротского дома в Айнтапе, делегат от Киликии Акоп Агазарм посетил его в августе 1919 года. Он создал специальный Попечительский-Руководящий орган, главой которого стал священник Нерсес Тавугчян, а председателем был назначен Геворг Асланян. Агазарм лично участвовал в первых заседаниях. Вскоре после этого директор сиротского дома в Хаме Казарос Гпликян переехал в Айнтап с последними оставшимися сиротами и стал директором нового сиротского дома. Общество планировало содержать в сиротском доме до 500 детей, но не смогло достичь этой цели из-за политической ситуации. В июле 1920 года сироты из приюта в Айнтапе переехали в прибрежное поселение Джуния в Ливане. Общество сотрудничало с Американским комитетом помощи Ближнему Востоку в деле финансирования приюта.

В статье описывается образовательная и ремесленная деятельность приюта. Общество руководствовалось идеологией национального единства, подчеркивая значимость деятельности, направленной на защиту армянской идентичности сирот. Общество периодически печатало в своем официальном журнале “Ворбуни” именные списки сирот приютов Аданы и Айнтапа, а также имена их родителей, места их рождения и другую информацию, чтобы активизировать работу по поиску родственников сирот или содействовать процессу усыновления. За время своей деятельности Общество спасло до 3,400 сирот, из которых 1,500 сначала содержались в Киликии, а затем были перевезены в Ливан.

Ключевые слова: Геноцид армян, Армянское общество помощи сиротам Египта, сбор сирот, сироты, выживание, делегация Киликии, сбор средств, детский дом Аданы, детский дом Айнтапа, Ворбуни, именные списки сирот.

REFERENCES

Gevor'gyan, Raymond and Tashchyan, Vahe. *Դար մը պատմություն Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միության, 1906-1940*. Հ. Ա [A Century of History of the Armenian General Benevolent Union, 1906-1940. Vol. A]. Cairo-Paris-New York: AGBU Central Committee, 2006;

Margaryan, Narine. «Միջագետքի անապատների հայ որբախույզները (1918-1923 թթ.)» [Armenians Searching for Orphans in the Mesopotamian Deserts (1918-1923)]. *Armenological issues: bulletin* 13, no. 1 (2018): 39-57;

Marutyan, Harutyun and Margaryan, Narine (eds). *Հայերի փրկության գործը Մերձավոր Արևելքում 1915-1923 թթ., միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու* [The Rescue of Armenians in the Middle East in 1915-1923. International Conference Proceedings]. Yerevan: AGMI publ., 2020;

Parian, Levon and Parian, Maro (eds). *Անապատի ագռավները, Լևոն Յոթնեղբարյանի հուշերը* [Crows of the Desert: Memoirs of Levon Yotneghbaryan]. Yerevan: Hayastan, 2017;

Payramyan, Suren. *Հայկական համայնքային կառույցները Եգիպտոսի մէջ* [Armenian Community Institutions in Egypt]. Cairo: Nupar, 2017;

Salbi, M. *Ալեակներ եւ իլեակներ* [Waves and Remnants]. Alexandria: S. Gasparyan, 1920;

Ատանայի ազգ. Որբանոցը (Քաղուած Ազգ. Միության ներկայացուած տեղեկագրէն) [Adana National Orphanage (from a bulletin submitted by the National Union)]. *Cilicia* (Adana), 18 april 1919;

Կանոնագիր Հայ որբահինամ ընկերության (Ալեքսանդրիա). [Charter of the Armenian Orphans' Care Society (Alexandria)]. Gairo: Z. Perperyan, 1916;

Կանոնագիր Միացեալ որբահինամ ընկերութեանց Հայոց ի Գահիրէ [Charter of the United Armenian Orphans' Care Society in Cairo]. Cairo: Onik Halepyan, 1906;

Հայ որբախնամ ընկերության Այնթապի որբանոց, Ակնարկ մը հաստատության պարագաներուն եւ քառամեայ պատմության վրայ (1919 օգոստոսէ 1923 յունիս) [Aintab Orphanage of the Armenian Relief Society, an Overview of the Events and the Four Year History of the Institution]. Alexandria: S. Gasparean, 1923;

Հայ որբախնամ ընկերութիւն, Բնամանայ տեղեկագիր Հայ որբախնամ ընկ. Գահիրէի հատուածին գործադիր ժողովին 1918 նոյեմբերէն 1919 յուլիս 31 [Armenian Orphans' Care Society, Bulletin of the Cairo Executive Committee of the Armenian Orphans' Care Society for the Period November 1918 to 31 July 1919]. Cairo: P'aros, 1922;

Հայ որբախնամ ընկերութիւն, Տեղեկագիր Հայ որբ. Ընկ. Գահիրէի հատուածին վարչական ժողովոյ, շրջան 1919 օգոստ. 17-էն 1921 դեկ. 31 (Գահիրէ, Փարոս, 1922): [Armenian Orphans' Care Society, Bulletin of the Cairo Section's Administrative Meeting of the Orphans' Care Society, for the Period of 17 August 1919 to 31 December 1921]. Gairo: P'aros, 1922;

«Հայ ուսանողութիւն. հայ որբանոցներ. մայիս 28» [Armenian Students: Armenian Orphanages: May 28]. *Nor Serund* (Adana), 1921;

Մեր որբերուն պահապան հրեշտակները, Դեռասի հայ կամավորներու նուիրահաւաքության Դ տարուան արդիւնքը, 1924 [The Guardian Angels of our Orphans, the Result of the Fundraising of the 4th Year by the Adolescent Armenian Volunteer]. Cairo: Yusaber, 1924;

Մեր որբերուն պահապան հրեշտակները, Դեռասի հայ կամավորներու նուիրահաւաքության Ե տարուան արդիւնքը, 1925 [The Guardian Angels of our Orphans, the Result of the Fundraising of the 5th Year by the Adolescent Armenian Volunteer], Cairo: P'aros, 1922;

Յուշամատեն Ճիպէյի ամերիկեան որբանոցի 1920-1925 [Houshamadyan of the Jbeil American Orphanage, 1920-1925]. Beirut: Hamazgayin, 1969;

Տեղեկագիր Հալէպի հայկական որբանոցի (31.7.15-30.9.1919) [Bulletin of the Armenian Orphanage of Aleppo (31.7.15-30.9.1919)]. Aleppo, 1919.

Հեղինակի մասին

About the Author

ОБ авторе

Նարինե Վ. Մարգարյան, պատմ. գիտ. թեկ., արևելագետ, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի գիտնական քարտուղար:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանությունից հետո Մերձավոր Արևելքի արաբական երկներում հայտնված հայ տարագիրների վիճակը, նրանց սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ինտեգրումը այդ երկրներում, ինչպես նաև նրանց

փոխհարաբերությունները տեղի արաբական ժողովուրդների հետ:
Էլ. հասցե՝ narine.margaryan@genocide-museum.am

Narine V. Margaryan, PhD in history, Orientalist, Academic-secretary, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields – the plight of Armenian refugees in the Arabic countries of the Middle East after the Armenian Genocide, the process of their social-economic and political integration as well as their relations with local Arab population.

E-mail: narine.margaryan@genocide-museum.am

Нарине В. Маргарян, канд. ист. наук, востоковед, ученый секретарь Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – положение армянских депортированных лиц на Ближнем Востоке после Геноцида армян, их интеграция в общественно-политическую жизнь арабских стран, а также их взаимоотношения с местным арабским населением.

Эл. почта: narine.margaryan@genocide-museum.am